

Šarišská nárečová lexika

Zuzana Vodičková

Inštitút rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky,
Filozofická fakulta, Prešovská univerzita, Prešov

Problematika nárečí, a zvlášť šarišských, je veľmi dobre preskúmaná. Jestvuje množstvo prác, ktoré sa venujú slovenským nárečiam. Osobitné miesto medzi nimi zaujímajú monografie jednotlivých nárečí, ktoré sú pre samotnú dialektológiu i pre slavistiku nezastupiteľné.

Kompletnú charakteristiku šarišských nárečí podal F. Buffa vo svojej monografii *Šarišské nárečia* či v podrobnom opise hláskoslovnia a tvaroslovnia v diele *Nárečie Dlhej lúky v Bardejovskom okrese*. Súčasne vydal i *Slovník šarišských nárečí*.

V tomto kontexte je dôležité spomenúť i štyri zväzky *Atlasu slovenského jazyka*, ktorý ponúka dôkladný pohľad na hláskoslovie, flexiu, tvorenie slov a lexiku slovenských nárečí.

Cieľom tohto príspevku je ponúknuť krátky náhľad na vzťah spisovnej slovenčiny a nárečí. Príspevok sa dotýka i pôvodu slov v šarišských nárečiach a ich zastúpenia v bežnom živote a je doplnený parciálnym náhľadom na mieru používania šarišského nárečia a úroveň poznatkov šarišských výrazov v súčasnosti u mladej generácie.

1. Vzťah spisovného jazyka a nárečí

Nárečia sú jednou z foriem národného jazyka. Slovenský spisovný jazyk má veľmi úzky vzťah s nárečiami; vyvinul sa z kultúrnej stredoslovenčiny, o ktorej sa hovorí ako o základe spisovného jazyka.

E. Pauliny (1983, s. 2) uvádza, že slovenské dialekty jestvovali približne v takej podobe ako dnes už niekoľko storočí pred vznikom spisovnej slovenčiny. Dnešný jazyk sa formoval na základe severných, resp. severozápadných stredoslovenských nárečí. Tieto nárečia sa dnes rozprestierajú (od juhu počínajúc) v západnej časti Hontskej stolice (od čiary Krupina – Ipoľské Šahy na západ), v Tekove, vo Zvolenskej, Turčianskej, severnej Nitrianskej, Liptovskej a Oravskej stolici.

Spisovný jazyk sa do roku 1918 nachádzal v neľahkej pozícii. Jeho šírenie bolo závislé od mála časopisov, ktoré sa len sporadicky dostávali do rúk slovenského ľudu. Priaznivé podmienky sa vytvorili až po roku 1918, keď sa začal spisovný jazyk používať v celom rozsahu spoločenského života. Tak začala prenikať nová lexika do nárečového kontextu.

Vzhľadom na to, že štruktúra obyvateľstva ostala od roku 1918 takmer nenarušená až po súčasnosť, zachovali si nárečia svoju podobu až dodnes. Situácia sa zmenila iba po druhej svetovej vojne, keď nastali zmeny v spoločenskom i kultúrnom zriadení. Narušilo sa i pôvodné zloženie dediny, a tým aj nárečové prostredie, keď sa obyvatelia masovo sťahovali do miest. Nositelia nárečia začali používať spisovný jazyk, čo súviselo hlavne so zmenou pracovného prostredia, sprístupnením tlače, televízie a rozhlasu.

Všetky tri jazykové zložky (zvuková, gramatická i slovníková) majú v slovenských nárečiach také spoločné črty, ktoré slovenský jazyk navonok charakterizujú ako jazyk národný (bližšie porov. Štolc, 1994).

2. Pôvod slov v šarišských nárečiach

R. Krajčovič (1988, s. 159) hovorí, že základný význam v staršom období rozvoja slovnej zásoby slovenského jazyka mala tá vrstva slov, ktorú stará slovenčina zdedila z lexiky svojho praslovanského základu. Vývin praslovanskej vrstvy slov sa v nej prejavil viacerými spôsobmi:

- určitá časť týchto slov sa v lexike ustálila s pôvodným obsahom;
- časť praslovanských slov zanikla;
- a v značnom počte slov sa modifikoval obsah (napr. rozšírením, zúžením či prenesením významu), resp. sa úplne zmenil.

2.1 Slová slovanského pôvodu

Jadro slovnej zásoby šarišských nárečí tvoria slová slovanského pôvodu. Ide o lexiku, ktorá sa zhoduje aj s ostatnými slovenskými nárečiami. Z pôvodných slovanských slov sa postupne tvorili druhotné, odvodené i združené pomenovania, frazeologické spojenia atď.

Pomenúvajú zväčša základné javy týkajúce sa prírody a človeka, ktoré sa v priebehu vývinu veľmi nemenili. Zaradujeme sem názvy rastlín (*dub, ľiska*), častí ľudského tela (*šerco, žaludek*), živočíchov (*kuň*), mnoho pôvodných pomenovaní sa ustálilo aj v príbuzenských vzťahoch (*šestra, cetka*) (bližšie porov. Buffa, 1995, s. 249 – 250).

Na staršiu lexiku slovenčiny mala vplyv i ukrajinčina, no hlavne poľština. Východoslovenské nárečia, na rozdiel od stredoslovenských a západoslovenských nárečí, sa vo viacerých rovinách vyvíjali paralelne s poľskými nárečiami, hlavne čo sa týka straty kvantity, vývinu slabičného r, l, ponechanie si mäkkých konsonantov s, ź a pod. K slovám, ktoré nesú stopy vývinu starej poľštiny, patrí napr. *chlop, džad* a pod. (bližšie porov. Buffa, 1995, s. 19, 253).

Samozrejme, ako už bolo spomínané, nie všetky pôvodné slovanské slová sa zachovali. O príčinách a motiváciách zániku slov možno povedať to, čo platí aj o príčinách a motiváciách zmien a modifikácií významov slov. Medzi také príčiny a motivácie patria predovšetkým zmeny vonkajšej skutočnosti, zánik reálií, zmena ich vnímateľných vlastností, zdokonaľovanie výroby, zmeny v rozvrstvení spoločnosti, v spoločenskom vedomí a myslení, v spôsobe života atď.

Pravda, okrem zmien vo vonkajšej skutočnosti rovnakú úlohu pri zaniknutí slov zohrali aj jazykové faktory najmä lexikálneho charakteru. Jednou z najzávažnejších vnútrojazykových príčin zániku slov bolo napätie, ktoré vznikalo medzi dvoma alebo viacerými slovami, najmä po zmenách významu, keď sa do vzťahu dostali rovnozvučné slová (vzťah homonymie) alebo slová rovnaké (vzťah synonymie). V staršom období sa takéto súbory slov často rozpadávali, a to tak, že sa z nich zachovalo jedno slovo a ostatné zanikli (bližšie porov. Krajčovič, 1988, s. 167).

2.2 Slová neslovanského pôvodu

K pôvodným slovám počas vývinu pribúdali aj slová cudzieho pôvodu. Preberanie slov z jedného jazyka do druhého spravidla závisí od stupňa ich vzájomných kontaktov, od styku rozličných sfér hospodársko-spoločenského a kultúrneho života, ako aj od toho, či sa do kontaktu dostali živé jazyky, alebo je niektorý z nich knižný, resp. neživý jazyk (v stredoveku to u nás bola latinčina) a pod.

Lexika starej slovenčiny od 10. do 16. stor. bola obohatená slovami viacerých jazykov. Zo živých jazykov to bola najmä stará nemčina, maďarčina a reč valašského obyvateľstva, z neživých jazykov to bola latinčina. Obohacovanie slovnej zásoby súviselo hlavne s nemeckou a valašskou kolonizáciou, ako aj prítomnosťou maďarských spoluobčanov v uhorskej ríši.

Z príbuzných slovanských jazykov k nám prenikli slová z češtiny (v staršom období predovšetkým v jej knižnej podobe) a na východnom Slovensku z poľštiny a sčasti aj z ukrajinčiny (bližšie porov. Krajčovič, 1988, s. 168).

2.2.1 Slová nemeckého pôvodu

V porovnaní s inými jazykmi prebrala slovenčina z nemeckého jazyka najväčší počet slov. Nositelia tohto jazyka sa stýkali s domácim slovenským etnikom vo viacerých vlnách kolonizácie už v 9. storočí. Okrem toho, staré slovenské etnikum na juhozápade svojej krajiny bezprostredne susedilo s nemeckým národom.

Popri slovách z oblasti remesiel a organizácie verejného života sa do slovenského jazyka integrovali aj pomenovania javov z každodenného života. V priebehu 19. a začiatkom 20. stor. to boli hlavne slová z oblasti administratívy, armády, výrazy patriace do kuchyne, módy, bytového zariadenia atď. Napr. *bigľajz* (z nem. das Bügeleisen – žehlička), *gerok* (z nem. der Rock – kabát) (bližšie porov. Papsonová, 1995, s. 316 – 328).

2.2.2 Slová maďarského pôvodu

Prezaté slová z maďarského jazyka súvisia s prílevom maďarského obyvateľstva, ktorý zaznamenávame najmä v 13. stor. po tatárskom vpáde, keď sem obyvatelia maďarskej národnosti utekali z otvorených oblastí do uzavretejších údolí Hornádu a Torysy.

Vplyv maďarského obyvateľstva na šarišské nárečia sa prejavil hlavne pri nahrádzaní hlásky *x* hláskou *h*, tiež pri používaní *š*, *ž* na mieste šarišských *s*, *z* a maďarských pomenovaniach mestských reálií. Ide o slová týkajúce sa napr. oblečenia, napr. *bokanč*, *sara*, *talpa*, stravovania: *baracka*, *gul'aš*, ľudskej činnosti: *babrac*, *birovac* a pod. (bližšie porov. Buffa, 1995, s. 19 – 20; 256 – 257).

2.2.3 Slová latinského pôvodu

Z neživých (knižných) jazykov v dlhodobom kontakte so slovenčinou bola od najstaršieho obdobia latinčina. Bol to nielen sakrálny jazyk cirkevných inštitúcií v starom Uhorsku, ale aj jazyk kráľovských kancelárií, rozličných vyšších i nižších administratívno-právnych ustanovizní, škôl, neskôr aj jazyk stredovekej vedy a beletrie. Slová po latinsky písaných textov postupne prenikali najmä do lexiky kultúrnej reči mešťanov a vzdelancov, no nevyhla sa im ani lexika ľudovej reči (bližšie porov. Krajčovič, 1988, s. 171 – 172).

Z okruhu kresťanskej terminológie sú pre slovenčinu charakteristické názvy, ktoré súvisia s latinským *cimeterium/coemeterium*. Vyskytujú sa vo viacerých obmenách, názvy však utvárajú tri základné areály (západoslovenský, stredoslovenský a východoslovenský). Vo východoslovenských nárečiach prevládajú podoby *cinter*, *cintir*. Na menšej oblasti sú známe aj podoby so základom *cmit-* (v podobe *cmit'er*, *cmiter*, *cmitier*), a to v obciach na Orave, v Liptove, v časti Spiša a v severnom Šariši). Do bežného slovníka prenikli slová ako napr. *d'abol*, *doxtor*, *komedijsa* (porov. aj Habovštiak, 1993, s. 109).

Slová latinského i maďarského pôvodu sa prispôbili domácemu hláskoslovnému systému (bližšie porov. Buffa, 1981).

2.2.4 Slová z iných neslovanských jazykov

Slová *rumunského* pôvodu sa do nárečovej slovnice dostali vplyvom valašskej kolonizácie. Stalo sa to v 14. – 15. stor., keď bolo na Slovensko pozvané obyvateľstvo ukrajinsko-rumunského pôvodu, aby pozdvihlo ovčiarstvo a vôbec salašníctvo na našom území.

R. Krajčovič (1988, s. 171) uvádza, že mnohé z prebratých slov sa stali termínmi a vyskytujú sa ďaleko za hranicami územia slovenčiny. Spravidla však nepresahujú oblasť Karpát na juhu ani na severe. Pre túto jazykovo-zemepisnú osobitosť sa niekedy nazývajú lexikálnymi karpatizmami. Z tejto vrstvy sa zachovali slová *kol'iba*, *košar*, *brindza* a pod.

Taliankeho pôvodu sú slová *banka*, *banda*, z *francúzštiny* prešli slová ako napr. *ambrela*, *bajonet* (bližšie porov. Buffa, 1995).

3. Výskum znalosti šarišských nárečí u mladej generácie

Témou nasledujúcej kapitoly je štúdium znalosti šarišských nárečí u mladej generácie. Výskum prebiehal v prešovských školách v priebehu marca 2007.

Cieľ výskumu

Cieľom dotazníka je na základe otázok, bezprostredného pozorovania a analýzy získaného materiálu ponúknuť parciálny náhľad na mieru používania šarišského nárečia a úroveň poznatkov šarišských výrazov v súčasnosti u mladej generácie.

Hypotéza

Naša hypotéza je nasledovná: najvyššiu frekvenciu používania šarišských slov zistíme v kruhu priateľov a známych, po ňom nasleduje sféra rodiny a na poslednom mieste je škola. Úroveň poznatkov bude obmedzená na frekventované výrazy ovplyvnené spisovným jazykom, množstvom neologizmov a internacionalizmov.

Metódy práce

Pracovali sme so vzorkou žiakov ZŠ Sibírska Prešov a SPŠ Strojnícka v Prešove.

Študenti SPŠ Strojníckej v Prešove boli nielen z Prešova, ale aj z okolitých obcí ako napr. Župčany, Záhradné, Janov, Ľubovec a Kendice.

V základnej škole, okrem jedného žiaka, ktorý dochádzal zo Záhradného, boli všetci z Prešova.

Dotazník vyplnilo 80 žiakov. Respondenti boli vo veku od 11 do 17 rokov, oboch pohlaví.

Dotazník obsahuje otázky zamerané na znalosť jednotlivých šarišských výrazov, mieru používania nárečia v kruhu rodiny, školy a priateľov a posledná časť je zameraná na schopnosť používania základných čísloviek dva a dve.

Výsledky výskumu

Pri otázkach týkajúcich sa používania jazyka si mohli respondenti vybrať zo štyroch možností:

- vždy šarišským nárečím,
- rovnako často nárečím ako spisovne,
- vždy spisovnou slovenčinou,
- väčšinou spisovnou slovenčinou, ale občas aj nárečím.

Na otázku *Ako hovoríš, keď si v rodine?* 46,25 % respondentov odpovedalo, že väčšinou spisovnou slovenčinou, ale občas aj nárečím, 22,5 % sa v rodine rozpráva vždy šarišským nárečím, 21,25 % rovnako často nárečím ako spisovne a 10 % uviedlo, že sa v rodine rozpráva vždy spisovnou slovenčinou.

V škole rozpráva vždy šarišským nárečím len 7,5 % respondentov. Tento fakt možno vysvetliť samotnou inštitúciou školy, ktorá si vyžaduje komunikáciu v spisovnom jazyku. 16,25 % hovorí vždy spisovnou slovenčinou, 28,75 % rovnako často nárečím ako spisovne a 47,5 % väčšinou spisovnou slovenčinou. Možno predpokladať, že komunikácia v šarišskom nárečí prebieha hlavne v čase prestávok.

V kruhu priateľov len 8,75 % opýtaných používa vždy spisovnú slovenčinu. Väčšinou spisovnou slovenčinou, ale občas aj nárečím sa dorozumieva 40 %, 31,25 % hovorí rovnako často nárečím ako spisovne a vždy šarišským nárečím komunikuje 20 % respondentov.

Na zisťovanie znalosti šarišských výrazov sme použili nasledujúce slová: *bešteľovac, bigľajz, bandurki, borsug, fačňik, gemba, kosmak, lakocinki*.

Výsledky dotazníkov ukázali, že najmenšie problémy s „identifikáciou“ boli so slovom *bandurki*. Správne určilo význam 98,75 % respondentov, *lakocinki* zas 91,25 %, slovo *gemba* bezchybne určilo 67,5 %, 50 % opýtaných vedelo, čo znamená slovo *bigľajz*, len 27,5 % vedelo určiť význam slova *borsug*.

Najväčšie problémy mali žiaci so slovami *kosmak, bešteľovac* a *fačňik*. Správny zmysel slova *kosmak* vedelo určiť iba 2,5 % respondentov. Zvyšné dve slová *bešteľovac* a *fačňik* mali zhodne úspešnosť v určovaní presného významu 1,25 %.

Zaujímavým v tejto súvislosti je slovo *borsug*. Zatiaľ čo žiaci SPŠ Strojníckej v Prešove určili správne toto slovo až v 62,86 %, v základnej škole ani jeden žiak nevedel, čo dané slovo znamená.

Posledná časť otázok bola venovaná výskumu znalosti používania základných čísloviek *dva* a *dve* v spojení so slovami *cigarety, pívá, cd* a *poháriky*.

V spojení so slovom *cigarety* nesprávne priradilo číslovku 16,25 % žiakov, 27,5 % respondentov chybné určilo číslovku v spojení s výrazom *CD*, problémom pre 35 % opýtaných bolo spojenie *dva/dve pívá*. Najzávažnejšie sa problém základných čísloviek

dva/dve prejavila pri slove *poháriky*, kde až 48,75 % respondentov doplnilo nesprávnu číslovku.

Zhrnutie

Na základe získaných výsledkov môžeme konštatovať, že naša hypotéza pred vyhodnotením údajov dotazníkov vo frekvencii šarišských slov sa nepotvrdila. Najvyššiu frekvenciu používania šarišských slov sme zistili v rodinnom prostredí: 22,5 % hovorí vždy šarišským nárečím; my sme sa domnievali, že to bude v kruhu priateľov. Nižšiu frekvenciu používania možno konštatovať v kruhu priateľov a známych: 20 % a najnižšiu mieru zastúpenia má šarišské nárečie v školskom prostredí, čo je, ako sme už spomínali, spôsobené spisovným jazykom, ktorý je v školách na prvom mieste.

5. Záver

Nárečia sú nevyčerpatelným zdrojom jazykových prostriedkov. Stretávame sa s nimi takmer každý deň, obohacujú náš prejav, dávajú našej výpovedi špecifické črty, náboj.

Nárečia sú jednou z foriem národného jazyka. Úzky vzťah nárečí a spisovného jazyka potvrdzuje fakt, že naša spisovná slovenčina bola kodifikovaná na základe stredoslovenských nárečí. Nárečia všeobecne boli a sú dorozumievacím prostriedkom slovenského ľudu pri jeho každodennom spoločenskom a pracovnom styku. Vzájomná odlišnosť miestnych nárečí súvisí s rozvojom slovenského etnika na jeho celom území i na jeho častiach za daných historických, spoločenských a kultúrnych podmienok.

Jadrom slovnej zásoby šarišských nárečí sú slová slovanského pôvodu, ktoré sa zhodujú aj s ostatnými nárečiami. Z iných slovanských jazykov pôsobili na slovnú zásobu slovenčiny ukrajinský i poľský jazyk. K týmto pôvodným slovám pribúdali aj pomenovania z iných neslovanských jazykov, hlavne z latinčiny, maďarčiny, nemčiny, ale aj z rumunského, talianskeho či francúzskeho jazyka. Najvyššie zastúpenie v šarišských nárečiach majú slová nemeckého pôvodu, ktoré k nám prešli počas nemeckej kolonizácie. Mnoho z prevzatých slov je v súčasnosti už na ústupe – to, čo je pri staršej generácii bežný výraz, nahrádza mladá generácia novou formou, napr. *bigľajz – žehlička*. Slová maďarského pôvodu odrážajú spoločenský život v starom Uhorsku, pretože staré slovenské etnikum najmä na juhu svojej krajiny bolo v bezprostrednom kontakte s maďarským etnikom už od samého začiatku uhorského štátu. Počet slov rumunského, francúzskeho a talianskeho pôvodu nie je veľký.

Dovoľujeme si, nielen na základe nášho dotazníka, konštatovať, že šarišské nárečia sú prítomné vo všetkých vrstvách kultúrneho a spoločenského života, hoci v rozdielnej miere kvantity i kvality. Ako ukázal náš výskum znalosti šarišského nárečia v mladej generácii, úroveň poznatkov šarišských výrazov je v súčasnosti do značnej miery ovplyvnená nivelizačným tlakom, množstvom neologizmov i spisovným jazykom. Nemalý vplyv má i mestské prostredie. Ako sa na základe dotazníkov možno domnievať, žiaci, ktorí pochádzajú prevažne z mestského prostredia (v našom prípade mesto Prešov), mali väčší problém pri určovaní šarišských výrazov ako študenti, ktorí do Prešova dochádzali z okolitých obcí. Na základe získaných údajov možno tiež tvrdiť, že šarišský jazyk ešte nie je celkom vytlačený zo súkromnej, rodinnej sféry, pretože len 10 % respondentov rozpráva v rodinnom prostredí výlučne spisovnou slovenčinou.

Literatúra:

A od Prešova v tím poľu. Red. F. Matúš. Prešov: A.R.I. 1991. 64 s.

BUFFA, Ferdinand: Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1953. 245 s.

BUFFA, Ferdinand: O slovnej zásobe šarišských nárečí zo štruktúrneho hľadiska. In: Nové obzory 24: spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1982, s. 209 – 217

BUFFA, Ferdinand: O slovotvorných svojskostiach východoslovenských nárečí. In: Nové obzory 28: spoločenskovedný zborník východného Slovenska. Košice: Východoslovenské vydavateľstvo 1986, s. 177 – 187

BUFFA, Ferdinand: Šarišské nárečia. Bratislava: Veda 1995. 400 s.

KRAJČOVIČ, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: SPN 1988. 344 s.

PAPSONOVÁ, Mária: Zum gegenseitigen Einfluß des österreichischen Deutsch und des Slowakischen. In: Österreichisches Deutsch, Linguistische, sozialpsychologische und sprachpolitische Aspekte einer nationaler Variante des Deutschen. Wien: Verlag-Hölder-Pichler-Tempsky 1995, s. 316 – 328

PAULINY Eugen: Historický a nárečový základ spisovnej slovenčiny I. Hláskoslovie a tvaroslovie. Zvolen: VŠLD 1983. 146 s.

RIPKA, Ivor: Aspekty slovenskej dialektológie. Prešov: FHPV PU 2002. 113 s.

RUŠČÁK, František: Štylistika epištolárnych textov. Prešov: Náuka 2002. 100 s.

ŠTOLC, Jozef: Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda 1994. 177 s.

<http://www.drislak.sk/pages/guestbook.php>